

Ղևոնդ Ալիշան

Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց

Հմայություն . գուշակություններ, հարցուկներ, կախարդանք

Ինչ հավատք որ օտար է կրոնի հին և նոր օրենքներին, մոլար և սուտ է, ինչպես տեսանք հավատի և պաշտամունքի արժանացված մինչ հիմա հիշատակված տեսակ-տեսակ առարկաների օրինակով: Դրանք առաջացել էին սկզբնական աստվածաձանդության գաղափարի քիչ կամ շատ խառնակվելուց ու ավերվելուց: Թեև այդ ծագումից առաջ գալը և պաշտելիների երևելի ու ահավոր կերպարանքները կարող էին պաշտողների համար լինել մոլորության մի պատրվակ և խաբվելու մի դյուրություն, սակայն այդ նույն կերպարանքները, մեծ մասամբ ակնհայտորեն թանձր նյութերից լինելով, շատ էլ մեծացնում են մարդկանց մոլորությունը: Բայց ինձ ավելի մեծ են թվում մոլորությունները չնչին բաների մեջ, որ շատ անգամ իսկական բանից էլ չեն ծագում, այլ սոսկ երևակայություն են, կարծիք ու ստություն կամ էլ երևացած և պատահած մի բանից մտքով ու կամքով ուրիշ բան հետևեցնելուց են և ոչ իրական, քանի որ ստույգ չկա այն, ինչ իր է կոչվում, այլ ամենաշատը մի երևույթ է, այն էլ խաբեական: Այսպիսի մտային և կամային կամ գործնական մոլորությունները՝ կա՛ն խաբվելով, կա՛ն խաբելով, մեր մինչև հիմա հիշատակած դիքերի, ոգիների, պաշտելիների ու հավատալիքների շատությունից էլ ավելի շատ են և ընդհանուր, այսինքն՝ կան բոլոր ազգերի մեջ և երկրներում, և դժբախտաբար և մեծ ամոթով ասենք, որ նաև մինչև հիմա ավելի կամ պակաս, այս կամ այն կերպ մնացել ու շարունակվել են նաև քրիստոնյա ազգերի կամ անձերի մեջ:

Այս տեսակ-տեսակ կարծելիքներն ու հավատալիքները, որ տեսանելի մի առարկա չունեն, իրարից զանազանելը անկարելի կամ դժվար է, և կամենում ենք դրանք անվանել ընդարձակ և շատ տեսակներ բովանդակող բառով՝ հմայք ու հմայություն: Իսկ եթե ջանանք վերածել մի քանի ընդհանրական տեսակի ու բացատրել, պիտի ասենք՝ կախարդություն, գուշակություն և հարցուկ, թեև համոզված չենք, որ այդպիսի բաժանում կատարելով՝ կհաջողենք, առավել ևս եթե կարողանանք հիշել գոնե մեր ազգի ու լեզվի մեջ ծանոթ՝ ասված տեսակները և բոլոր անունները: Եվ շատ դժգոհ չեմ չինացածիս ու չասածներիս համար, որովհետև ոչ միայն ստություն են, այլև ռասկական և երբեմն չար խելագարություն, խելացնորություն, խելացնդություն: Գրելս իսկ անհաճո ու ցավալի է այն պատճառով, որ այսպիսի աղճատանքն ու ստությունները հայերի մեջ մտել են ոչ որպես օտարների դիք ու կուռք, այլ շատը իրենց հնարածն է (ինչպես ուրիշ ազգերն էլ իրենք իրենցն են հնարել), և օտարներից էլ վկայված են հայկական հմայությունները (ինչպես պիտի հիշատակենք հետո): Եվ չարագույնն է, որ մեծ եռանդով ու համառությամբ են պահված, թեև մեր շատ հայրեր ու վարդապետներ հակառակվել և մեղադրել են՝ սկսած Լուսավորիչից, Եզնիկից, Խորենացուց ու Մանդակունուց, որը վշտացած գրել է . «Ոչ դիւական հմայից են պատժողք և ոչ Յուրթացն պահանջողք» . և եթե ինքն ու իրենից հետո շատերն էլ պատժել ու խրատել են, էլի չեն ջնջվել: Եվ ավելի ցավալի է ասելը, որ անջնջելի էլ թվում են: Բայց և ըստ մեր Հիսուսի՝ «Այս ազգ ոչ իօիք ելանէ, եթէ ոչ պահօք և աղօթիք»:

Արդ, նախ ասենք, թե հմայություն անվամբ ընդհանրապես և մասնավորապես ինչ ենք հասկանում: Ընդհանրապես՝ ըստ վերը գրածիս, ամենայն սուտ, բայց հավատալի բան, որ պարզորեն հետևեցնելով է լինում տեսնված կամ չտեսնված մի բանից, դիպվածից, երագից, ձևից, շարվածքից կամ գրվածքից կա՛ն խոսքով, կա՛ն գրով, կա՛ն տեսակ-տեսակ նյութերով, դեղերով, կենդանիներով, շարժումներով ու շոշափումով և այլն: Իսկ մասնավորապես հմայք կամ հմայություն բառի հատուկ նշանակությունը սնոտի ջանքերն ու գործերն են՝ իմանալու իբր կրոնական սկզբով մի բան, մանավանդ շատերի չգիտեցածը: Ըստ այդմ՝ ուրիշներից առավել իմացողը դառնում է գետ ու հմուտ, և այս բառի արմատը, ըստ մեր լեզվի, կարող է լինել նաև հմայություն բառի արմատը, և հմայքը՝ հմուտի գործ: Օտարների մեջ էլ նման անուն փնտրելիս նախ

հիշատակվում է Ավեստայի լեզվով հոմայն-ը, ու նրա հետ՝ պարսկերեն հոմն-ը, որ Ճենշիտ թագավորի ժամանակ համարվում էր նրանց մի մարգարեն, որ մոգության վարդապետություններ գրեց: Ջանդիկների ու հնդիկների հոմային ու սոմային մերձավոր անունով՝ բուդդայականներն էլ մայա են կոչում մեզանում հրապույր ասվածը, որ մոլորության շարժառիթ է:

Հայոց հին հմայության կամ հմայասիրության վկայություն է հռոմեացի քերթողի կողմից (Յուվենալիս, «Սատիրաներ», VI, 550) դրա մի տեսակին (հետո հիշատակելի) Armenius vel Comagenus Aruspex անվանելը: Բարդաժան աղանդավորը, 3-րդ դարի սկզբում (Խորենացի, Բ . ԿԶ) գալով Հայաստան, քննեց մեր մեհենական պատմություններն ու պաշտամունքը և «արար բազում ասացուածս ընդդէմ Բաշխից և կոոց պաշտաման՝ որ յաշխարհիս մերում»: Ս . Սեդրեստրոսի և Կոստանդիանոսի վիճաբանության պատմության մեջ հիշվում է, որ մինչև Քրիստոսին հավատալը կայսերը, իր հիվանդությանը ճար փնտրելով, Տրդատից՝ որպես մերձավորից, խնդրեց, որ իրեն Հնդկաստանի ու Պարսկաստանի կողմերից դյուքեր ուղարկի, որոնք, թերևս, կային նաև Հայաստանում, թեպետ այս պատմությունը շատ երկբայելի է:

Հովհան Մանդակունին, իր ժամանակի և նախորդների հմայությունների դեմ գնալով (ճառ ԻԶ), հիշատակում է այս տեսակները՝ դյութություն, թովչություն, հատահարցություն, հավահմայություն, մաղաբախություն, քվահարցություն, հեղահարություն, հմայություն, միջագիտություն, գրարարություն, աստղագիտություն, դիվահարցություն, օրահմայք, լուսանախտիրք, շեղջախտիրք, ոգոտնահմայք, գետահմայք, սննիկոնք, հուռութք, բախտ, ճակատագիր, պահարանի գիր, շարժակք բժժանաց: Սրանց կարող են ավելացվել ուրիշների կողմից հիշատակված այլևայլ հմայություններ:

Վանական վարդապետը, հեթանոսության և հմայության ծագման մասին խոսելով, համարում է, թե «յաուրս Աբրահամո՝ Դիթութիւնք գտան . քաղդէացիքն՝ Աստղագիտութեամբ առնէին, և Մոգքն՝ Ջենականօք, և այլք Վհկաւ՝ գմեռեալսն ածելով . Փոհիգացիք՝ Լերդահմայութեամբ՝ գշորքոտանեաց շրջմունս, գճայն թռչնոց, գփայտի և գքարի: Նախ Նինուէ սկսաւ գԿախարդութիւն, վասն որոյ ասք Նինուէ՝ գլուխ կախարդաց: Ոմանք

արմատովք առնեն գլխաարդուքինն . ամանս թաղելով ի հող, և երեք կենդանոյ ձայն տան ածել, ձկան, թռչնոյ և մարդոյ»:

Մանդակունին սրանց կարգում չի հիշատակում սովորաբար նշվող կախարդություն-ը, որովհետև համարում է մոլորությունների ընդհանուր անուն կամ հմայություն անվամբ նույնն է հասկանում, ինչպես և դյութություն անվամբ, որը դրել է բոլոր տեսակներից առաջ: Եվ այժմ էլ այս երեք անունները համարվում են ավել ընդհանրական ու համանիշ: Կախարդ բառի ստուգաբանությունը ինձ անհայտ է, և հարկ է, որ ի սկզբանե հատուկ մի բան նշանակված լինի՝ մյուս երկու անուններից տարբեր: Մ . գրքի թարգմանության մեջ միշտ չէ, որ հունարեն բնագիր բառին փոխարինում է նույն հայերեն բառը, որն ավելի շատ «աչք խաբող», «աճպարար» նշանակող է համարվում: Մեր ոչ շատ հին վարդապետներից մեկը գրում է . «Կախարդն՝ որ անօթ ինչ թաղէ ի հող, կապս կամ մոմ կամ երկաթ . և պէս-պէս բժժանօք յարմարեն զարուեստն»: Նույնը գրված է նաև փոքր-ինչ այլ կերպ . «Կախարդք ասեն՝ որ անօթս թաղեն ի գետնի, բժժանօք ինչ պէսպէս ըստ արուեստին»: Իսկ Թովմա Մեծոփեցին ասում է . «Կախարդք՝ որ յարմատս ծառոց և ի ձայնս թռչնոց դիւթէին»:

Կախարդը իր արվեստով կամ նաև գործիքներով հանդերձ կոչվում է կախարդասար, որը Վարդան վարդապետը «Խրատներ»-ում անվանում է ուրացության տուն: Մեկ այլ խրատիչ հիշատակում է կախարդամարտ դեղատվությունը: Հովհան Մամիկոնյանը որպես նախատական խոսք ասում է . «Կախարդատեարք դուք»:

Հմայողների մասին էլ մեկը գրում է . «Հմայն՝ որ ի տեսա աչաց զաճառուց և զդրան, կամ արքիստ տեսեալ, կամ րէճ, կամ մուճակ ևայլ ինչ այսպիսի»:

Այսպես, քանի որ հմայություն անվանումը ավելի ընդհանուր է, այլևայլ կերպարը բացատրվում են հետը կցած բառերով, ինչպես՝ լերդահմայություն, որ մորթված կամ գոհաբերված կենդանիների լյարդը և շարժումքը զննելը և, ըստ այնմ, գուշակություններ անելն է: Այս լերդահման է հռոմեացիների և նրանց վերոհիշյալ քերթողի Aruspex կամ Haruspex կոչված հայ և կոմագենացի հմայողը: Նույն քերթողը մեկ այլ տեղում էլ հիշատակում է հայերի այս այլանդակ հմայությունը՝ անմեղուկ աղավմիների հետ աղտեղի շների աղիքները

քննելը: Սալյուստիուսը ևս իր հատուկտոր պատմության մեջ հիշատակել է աշխարհակալ Տիգրանի՝ նախ երազագետներին, հետո լերդահմաններին և ապա հավահմաններին հարցուփորձ անելը: Այս վերջին տեսակը այնքան էր տարածվել հռոմեացիների մոտ, որ հավահմա անվանումը (Augures. բառի սկիզբը նույնն է, ինչ հավ բառինը) արևմտյան ազգերի մոտ մինչև հիմա գործածվում է բարի մաղթանքի փոխարեն (ֆրանսերեն Augure, augurer). հմայողների տեղն էլ կոչում էին Auguraculum: Թե՛ բառից և թե՛ բառաբարդումներից գուշակվում է, որ հայերի համար էլ լերդահմայության պես սովորական էր և սա, որ կոչվում է նաև հավահարցություն՝ հայտնի դարձնելով, որ կատարվում էր ոչ միայն աղիքները, այլև թոփշքը ու կոփնշքը, այսինքն՝ ձայները, քննելով, ինչի պատճառով կոչվում է նաև հավակառիչք: Այլ տեսակի հմայողների հետ մի վարդապետ (Ծաղկագարդի ճառում) նրանց այս անունով է հիշատակվում: Նրանից հին՝ Ալավկի որդի Դավիթ վարդապետն էլ (12-րդ դար) հիշատակվում է ուրիշ շատ տեսակ հմայողների հետ և իր ժամանակակից ազգակիցների մասին ասում է . «Առ երեկս՝ թե հաւ խօսի՝ հմայեն . և ի մարեաց թէ ածէ ձայն արաղաղի՝ հատանեն զգլուխն»: Էտրուսկները (որոնց՝ արևելքից և, ըստ ոմանց, հայերից ծագելը հիշատակել ենք) այս հմայությունները մտցրին հռոմեացիների մեջ: Իսկ առաջին գտնող շատ անհարմար ձևով Հաբեթին է համարում Վարդան պատմիչը՝ ուրիշին հետևելով: Լերդահմայության մասին էլ Նոննոսը ասում է (հիշատակել ենք նաև սա) . «Մոզքն ի Գամրաց են (որ Ա . Հայքն է — Դ . Ա .), ուստի և Լերդահմայութիւնն լինի»: Իսկ Տատիանոս հնագույն գրիչը այս գյուտը վերագրում է հայերի ազգակից փոյուզիացիներին: Կենդանիներով հմայելու մի տեսակ էլ օձակոչն է: Բայց մեր ազգի մեջ այսպիսին չի հիշատակվում, այլ բառը՝ Դազար Փարպեցու մոտ:

Այլևայլ նյութերի կամ իրերի զննությունը նրանց անվանումներով հմայություն կոչելը հիշատակեցինք, իսկ սրանք իրարից գատելով՝ հետևություններ անելը մեր լեզվով կոչվում է խտրել, որից եղածն էլ՝ խտրիք, և տեսակն էլ կցված է սրան, ինչպես՝ խտրադիմա՝ դենքը զննելով հմայելը կամ անձի էության ու բարքի մասին հարմար-անհարմար բաներ ասելը, որոնք երկարորեն գրված կան նաև հայերեն . այլ տեսակի բաների խտրողը կոչվել է նաև խտրադյութ: Ասվածից հայտնի է դառնում, որ խտրությունն այլ բան չէ, քան այլևայլ հմայությունների մասը, որոնց շատ տեսակները հիշատակում է վերոհիշյալ Ալավկի որդին՝

Դավիթ վարդապետը . «Ի ծննդեան բազում հմայութիւնս առնեն . բազում և յորժամ գմեռեալն հանեն ի տանէն . նաև ի հարսանիսն . բազում հմայք և ի ճանապարհի . յորժամ առաջի աւագաց երթայցեն . — և ի Հնձանս և ի Կարասի, ի վաճառել և ի դնել, և գՀանդերձս ի կտրելն, ի Ջենուլ, յԻւղարարութիւն . ի հանելն յամանէն . ի վերայ որսոց . ի Նախօրտաներկութիւնս, յՈստայնանկութիւնս, այլ և յամենայն օրինակ արուեստից: Եւ ի խնդրել ումեք ջուր ի գիշերի՝ անցուցեալ ընդ նա դանակ երեքբեւեռի, և այնպէս տան ըմպել: Այլ և արգելուն ընդ երեկս տալ մաղ խնդրողաց՝ և կրակ . նոյնպէս և յաւուրս Աւելեացն հինգ՝ տալ բան խնդրողաց: Եւ ի գալ Նորոյ տարւոյն՝ ընկերնուն երկաթ ի կուժ, և քարշեն ծիր գերդքնակովն (տան չորս կողմը — Ղ . Ա .) . և յառաւօտուն յղեն գաղշկունսն՝ շրջել քարինս ի բացեայ, և հայել ի ներքոյ նորա . թէ գտանի մագ սպիտակ, ասեն՝ թէ բախտի հասաւ, հարսանացուցանեն գնա առն ալետրի . և թէ գտանիցեն սեւաւ, ասեն՝ թէ բախտի հասաւ՝ տալ գօրիորդն երիտասարդի: Եւ ամենայն արուեստաւորք ի մուտս տարւոյն յարուեստն իւր հմայեն . դարբին՝ կռանաւ մի հարկանէ գսալ . ոստայնանկն՝ թել մի քարշէ ի կկոցէ, և բիճաւն երիցս հարկանէ . մանոցն՝ թել մի ձգէ, և տայ գայլն գիլկաւ: — Նա և ի տարեկան տօնս և յեկեղեցական նուէրս՝ խառնեն բազում հմայութիւնս: Այլ և ի հարկանել ժամահարին՝ գժամանակն հմայեն: Եւ ի յելանելն իւրեանց կամ օտարաց ընդ դուրս տանն՝ հմայեն: — Այլ և ի լուսանալ գհանդերձ կամ գգլուխ արանց կամ կանանց՝ հմայեն»:

Այս հիշատակվածների մեջ (հպանցիկ ասենք) մեզ համար հետաքննական է ժամահարը՝ որպէս գործողության արհեստական ու ճարտար հնար, որովհետև եկեղեցի հրավիրելու համար տախտակով կամ այլ բանով հարվածող մի ժամկոչ մարդ չեն ենթադրում, այլ զարկող կամ հնչող արվեստագործ ժամացույց: Կային նաև ժամանակի ու ժամանակաչափ լուսատուների հմայություններ, ինչպես՝ ըստ Վարդանի՝ «Լուսնահմայ, որ գօրն չար և բարի ասէ Լուսնով»:

Աղթարական գրքերում էլ մանրամասն գրված է լուսնի փոփոխությունների մասին: Տոմարներում նշված է նաև ամպահմայք, ինչպէս, օրինակ .

«Սեպտեմբերի 16 . այսօր յԱմպն հայել՝ առողջութիւն է մարդոյ»: Ասվում է նաև օրահմայք կամ շաբաթվա օրերից չորեքշաբթին կամ շաբաթը չար համարելը, ինչպէս հայտնում է մանդակունին, թեև հիմա ուրբաթն է այդպիսին համարվում: Խտրանքի կամ օրահմայության մի տեսակ է ծննդաբաշխությունը, որ

մանուկներին ծննդյան օրվա կենդանակերպից ու աստղերի դիրքից գուշակելն էր, թե այս կամ այն օրվա ծնվածը ինչ բախտ պիտի ունենա: Եվ այսպես՝ իբր կանխավ մարդկանց բաժանում էին նրանց վիճակները: Այդ պատճառով նման տեսակի խտրությունները կոչվում էին բաշխեր . դրանց շատ հետամուտ եղած են երևում հայերը, և նրանց քուրմերն ու մոգերը այսպիսի սնոտիքների վերաբերյալ շատ բան են գրել, որոնք նրանց մեհյանների մեջ գտել ու կարդացել է Բարդաժան Ասորին: Խտրության մի գործ էլ ամիսների այսինչ և այնինչ օրերին այս և այն բաներն անել սահմանելն է . օրինակ՝ նավասարդի 21-ին (օգոստոսի 31-ին) հարմար է ատամը հեռացնել: Կան նաև օդերևույթների ձևերին ու ձայներին վերաբերող մանրամասն գրված հմայություններ . անգետները դրանց հեղինակ են համարում Դանիել մարգարեին, իսկ ավելի զգույշները՝ մեկ այլ Դանիելի՝ «յասորոց գրոց ասացեալ» և հայերեն թարգմանված:

Այսպես դիտելով տարերքները կամ դիպվածական դիրքերը և շարժումները՝ հմայողներ են կամ պետք է համարվեն նշանագետ կամ նշանադետ կամ սոսկ գետ (գիտուն) կոչվածները, նաև ըստ իրենց խոսքի ու արած հետևության՝ գուշակ են, որի իմաստը հայտնի է: Բայց մեր մեկնիչներից մեկը կամ ոմանք նշանադետին համարում են մեռելահարցուկ կամ մեռելահմա (բայց այս վերջին բառին գրքերում չեն հանդիպել): Մեկն ասում է . «Նշանադետ որ մեռելովք նշանաւոր առնէ»: Մեկ ուրիշը ասում է . «Նշանագետն որ ի գերեզմանս ննջէ և մարդ կերպարանէ, որպէս զՍամուէլ Սաւուդայ երեւեցոյց Հարցուկ կինն»: Այս կերպ հմայողը պես-պես խաբեական գործերով ու խոսքերով կարծել էր տալիս, թե կանչում է մեկի ուզած մեռելին, խոսում և հարցնում է ուզած բանի վերաբերյալ: Եվ եթե մեռելահարցուկը շատ ճարտար է, ցոյց է տալի նաև մեռյալին կամ ստվերակերպ մի բան տեսնել է կարծեցնում, որ մեզանում սովորաբար կոչվում է ուրվական: Այդպիսի հանգամանքներում խնդրողները նաև վախով են պաշարված և իերնց իրոք չտեսածն էլ կարծում են տեսած և հավատում են: Այսպիսի բան էր վերոհիշյալ Սավուդի ուզածն էլ հարցուկ կնոջ միջոցով, թեև ըստ Ս . գրքի մեկնիչների՝ Աստված, ի հանդիմանություն Սավուդի, ստուգիվ երևացրեց կամ լսեցրեց նրան՝ ստությանք ու մոլորությանք ուզածը՝ Սամուէլի ահավոր և մահավճիռ ձայնը:

Գալով այս չար ու անգգամ հմայողների տեսակին, որ հարցուկներ կոչվեցին, շատ անգամ սատանային իրենց օգնության կանչելու կամ այդպես կարծեցնելու համար կոչվում են և դիվակոչ, նաև վիուկ, որ սովորաբար ասվում է կանանց համար: Կարելի էր ենթադրել, թե այս բառը վեհ բառից է՝ իբրև դյուցազունների հոգիներին վերաբերող: Բայց ավելի հավականա է թվում վիհ բառից ծագելը, որ նշանակում է «խոր տեղ և անդունդ», ինչպես որ մահացածները և թաղվածներն էլ այդպիսի տեղի են պատշաճում: Վերոհիշյալ վկայությունները գրող մեկը նաև գրում է. «Վիուկքն՝ որ ի վրհաց և յանդրնդոց մեռեալ կերպարանեն, դեք՝ ի կերպ մարդոյն երեւին, գոր Դիւակոչ ասեն և Հագիմաթ»: Մյուսն էլ գրում է. «Վիուկն՝ որ յանդրնդոց մեռեալս հանէ, որպէս առ Սաւուղ՝ կինն Վիուկ, որ էր դեւ»: Հին բառգիրքը գրում է. «Վիուկ՝ որ մեռելոյ ոսկերբ հարցանէ կամ Դեւ հարցուկ»: Իսկ Գևորգ Սկևռացին (Եսայոյ մեկնություն) համարում է «դեւ իմն չար՝ որ յորովայնէ կանանցն խօսի, և նոր իրօքն ջանայ հաւանելի առնել գնդորոթիւնն»: Ըստ այսմ՝ վիուկը և որովայնախոսը նույնն են: Ս. գրքում էլ իրենց լեզվով այս բառն են գրել ('ΕντρίτρεΪμχοι, Ventriloquus) մեր վիուկ-ի փոխարեն: Վիուկ բառը գրվում է նաև վոիուկ, գործը վիկություն է, հարցում անողը՝ վիկահարցուկ: Թերևս իրենց կանչած ոգիների պես այս շարաճճի հարցուկներն էլ վիհանման տեղերում էին բնակվում:

Եթե պատմությունը ստույգ լիներ, վիկությունը հայերի և մեր մերձակիցների մեջ կարող է համարվել շատ հին, քանզի ասում են, թե Շամիրամը մի այսպիսի հնարքներով էր կամենում Արային տեսնել կամ տեսնել կարծեցնել: Մովսես Խորենացին ասում է. «Ակն ունէր դիւթութեամբ վիկութեան իւրոյ կենդանացուցանել զԱրայ»: Գրիգոր Մագիստրոսը (թուրք ԺԶ) մեղադրում է Աշոտի որդուն (հավանաբար Բագրատունյաց վերջին թագավոր Գագիկ Բ-ին), որ «տակաւին հնարի դիւթութեամբ կիսոյ, և վիուկս ընդ ինքն խորհրդածուս յուս իւր բառնայ, ստանձնեալ որպէս Կենտուոռս Պիոթիթեայն»: Շատ անգամ Մագիստրոսի խոսքերն էլ հասկանալու համար մի տեսակ հարցուկի կարիք է զգացվում, և չենք համարձակվում այդքան նանրահավատ կարծել Գագիկին, որին ուրիշները ներկայացնում են որպես հույն գիտուն եկեղեցականների հետ աստվածաբանության շուրջ վիճողի: Ըստ հույների առասպելների՝ Պյութիթոսը կամ, ըստ Մագիստրոսի, Պյութիթոսը (Pirithous)՝ լապիթոսների թագավորը, իր հարսանիքին էր հրավիրել կենտավրոսներին (ձիամարդկանց), որոնք

հափշտակեցին հարսին, բայց հետո իրենք էլ ջարդվեցին: Մովսես Խորենացին սրան նմանեցնում է Տրդատ Բագրատունու արածը, իսկ Մագիստրոսը կյուսին էլ է դնում կենտավրոսների հետ: Վհուկ անունը և նրա գործը, մեր լեզվից են ծագել, թե ոչ, թվում են շատ հին՝ հնչմամբ ու իմաստով ոչ այնքան հեռավոր նմանությամբ կելտերի և այժմյան ֆրանսիացների Fee կոչվածին և է՛լ ավելի՝ Ficca-ին, որը իսկապես նշանակում էր «վհուկ, կախարդ»:

Մենք էլ, խոսքից խոսք, անունից անուն անցնելով (թեև ասացինք, որ չենք կարող սրանք որոշակիորեն գանազավնել), կույս բառի (որից էլ՝ կյուսահմա) ծագումն ու բուն նշանակությունը չգիտենք, թեև գրքերի թարգմանության մեջ իմաստով համապատասխանում է նշանադետ-ին, ինչպես Չաքարիայի Մարգարեության մեջ (Գ, 8): Կյուսահման, որ հունարեն Φυσωφωτϋφωτ է, ստուգաբանված է որպես «հրաշադետ», ինչպես Վարդան վարդապետն էլ գրում է «Ելից գրքի» մեկնության մեջ . «Կիւսահմայք նշանախնդիրք և հրաշադէտք են»:

Մագիստրոսը նմանատիպ բառերի հետ խառնում է ևս մեկ բառ՝ կյուսակերտող, որ կարող է կարծվել կյուսի հնարած կախարդական մի բան, ինչպես՝ գրվածք կամ հմայակ: Հայերեն բառին նման կամ մոտ են հնչում հույների կոյես կամ կոես բառերը, որից էլ՝ լատիներեն Koes, Koies . վերջիններս Սամոթրակյան կղզիների դիքերի պաշտամունքավարներն էին՝ իրենց հետևորդներին քավություն տվողները կամ խոստովանությամբ մաքրողները: Երկրի շատ հեռավոր մի կողմի (Ամերիկայի Վիրջինիա նահանգի) հին բնակիչները ևս ունեին գրեթե համանուն մի շաստված՝ Կիվոսա (Kivosa), որ խնամող է և խորհրդատու:

Մեզանում կյուս-ի պես արմատական և ավելի սովորական մի անուն է դյութ-ը, որից՝ դյութություն-ը, որի սկզբնական իմաստը կամ ծագումը անծանոթ են: Ըստ հնչման ու գործի՝ արժանի էր լծորդվելու դե-ին և դիք-ին: Օտարների մոտ մեր բառին մերձահունչ է եգիպտացիների՝ գյուտերի և արվեստների հեղինակ հռչակավոր շաստված Թոթի անունը: Ըստ մեր վարդապետների՝ «դիւթ այն է՝ որ ձեռք և նիւթովք գործէ . որպէս Գարի և Ալիւր և Աւագ և Ջուր և Քար, և Թզով չափէ»: Մեկ ուրիշը գրում է ավելի համառոտ . «Դիւթ՝ որ գգարի և գալիւր և գջուր դիւթէ»: Բայց բառը բայով բացատրելը (դյութ, որ դյութում է) որոշակի բան չի հայտնում: Սակայն հիշյալ նյութերը և դրանցով «գործում է» ասելը բացահայտում է, որ արվել է, ինչպես այժմ էլ անում են աճապարարները .

նյութերը կերպ-կերպ շարժում են, շարում, բաժանում, մեջը մի բան են պահում և այլն: Զանազանվում են նաև դրանց անուններով բարդված անուն ունեցող հմայությունները, որոնցից գլխավորը հատընկեցությունը կամ հատահմայությունն է, ինչին Ալավկի որդի Դավիթը ասում է. «Գլուխ դիտութեանցս այսոցիկ է Հատահմայութիւն»: Հատ նշանակում է «ընդեղենի՝ ցորենի, գարու և այլնի սերմ» . դրանք էին գործածվում հմայողները, որի համար էլ կոչվում էին գարեդյութներ և գարընկեցներ: Մեկ այլ գրվածքում ասվում է. «Որքընկենուն հատս գարոյ»: Դյութը ավով գարին նետում կամ ցրում է և ընկած հատիկների դիքից գուշակություններ է անում: Սրան նման են նաև այլորադյութները, որոնք այլորը բերանով փշում են և գուշակում: Այս տեսակ դյութությունը փոքր-ինչ մութ խոսքերով հիշատակվում է Եսայի վարդապետ Նշեցին («Միրեցից զքեզ Տէր» սաղմոսի մեկնության մեջ): Նա ասում է, որ եգիպտացիները իրենց քահանաներին ու երազագետներին կոչում էին մարգարե, և ավելացնում է. «Եւ այն որ առ մեզ իսկ է, և ոչ այլքն, որպէս ինչ Ալիւրադիւթքն, Գարեդիւթքն, Հարցուկքն և այլ այսպիսիք, որպէս Հնչել ականջացն և մարմնոյ խաղալ . այլ յայսմ ամենայնէ օգուտ ոչ ինչ է, այլ մանաւանդ զի ընդհարկէ զբնութիւնս, որպէս որք վարին աստեղօք»: Այլորը հիշեցնում է խմորը . եղել են նաև դրանով դյութողներ, որոնց Սիմոն Աղձնյաց եպիսկոպոս անվանված մի հին վարդապետ (բայց կարծում եմ՝ 8-րդ դարում ապրած Սիմոն կաթողիկոն է) կոչել է խմորաթաղներ:

Ըստ մի մեկնիչի («Լուծմունքների գիրք»)՝ հատընկեցության նման է նաև «Փայտ կամ Քար կամ Աւազ կամ այլ ինչ ձգելն»: Եվ այս ամենն էլ, միով բանիվ ասվում է վիճակընկեցություն, որը հիմա էլ է արևելքում հայտնի և ավելի շատ կանանց գործն է:

Սրանց նման և նույնը պիտի լինեն քվեահարցությունը և հմայությունների քվեները՝ հիշատակված Կաղանկատվացի պատմիչի կողմից հոների մասին գրելիս: Սրանց կարգում կարող ենք շարել կամ սրանց մոտեցնել Մանդակունու հիշատակվածները ևս. «Աղ և Ածուղ, կամ Ասղենի առնուլ կարմիր, և Երկաթ և Զուր, և Ուլունս Յութից»: Դարձյալ ասում է, որ դյութողները «կոչեն զԴեւսն յԱղ, յԵրկաթ, ի Զուր, ի Նարօտս, յԻղս, ի Գարի, ի յՈւլունս, ի Մոմ, և ի Հեր գլխոյ, և յամենայն պղծութիւնս»:

Վերոհիշյալ նյութերի մեջ հմայողներին գլխավոր կամ իբր գորավոր և ազդու են թվում երկաթը, նարոտը՝ ասղանին, այսինքն՝ կարմիր ու այլ գույներով հոյսված դերձանները կամ ժապավենները, բայց ավելի՝ ջուրը, որով դյութությունը կոչվում է ջուրհոտութ կամ ջուրհոտութայցք և պարզապես հոտութք, հոտութություն, իսկ գործողությունը՝ հոտթել, ասել է թե՛ ջրով հմայել: Այս բառին լծորդ է հոտթի հասարակ բառը, որ նշանակում է «ջրով առատ, ջրաբքի տեղ» և կատարվում էր ամանի ջուրը և նրա մեջ երևացած դեմքը պարզապես գննելով . քանի որ սովորաբար դյութությունը կատարվում էր տափակ մի ամանի, մի կոնքի, մի լագանի մեջ լցրած ջրի վրա, դյութողը կոչվում էր լականագետ, և հարկ էր, որ գործողությունն էլ կոչվեր լականահմայություն, թեև գրքերում այս բառին չեն հանդիպել: Իսկ մյուս կերպը հատրնկեցությանբ էր, այսինքն՝ ջուրը զցելով գարի կամ այլ հատիկներ կամ էլ դրանց նման արհեստական հատիկներ, որ մեր լեզվով կոչվում են ուլունք: Ըստ մեր հին պատմիչների ավանդության՝ Շամիրամը նախ այս ձևով էր հոտթում: Ըստ մեկ այլ ավանդության՝ ուլունքը նետեց Բզնունյաց (Վանա) ծովը, ինչից էլ, ըստ Խորենացու, ծագեց «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» առակը, որը այլաբանելով՝ գուսանորեն երգել է մեր օրերի հոշակավոր բանաստեղծ Պատկանյանի բանաստեղծ հայրը՝ տեր Գաբրիելը: Քրիստոնեության օրոք որևէ ձևով մանցած ջրով հմայությունը կոչվել է ջուր աղոթել: Ջրով հմայելու մի տեսակ կարող է համարվել այն սուտ կամ աղթարական հավատքը, ըստ որի պետք է դեկտեմբեր ամսի 29-ին «ի բաց ամանէ ջուր չի խմել ի գիշերիս, վասն զի դեռ կու փսխեն ի ջուրն, և որ խմէ՝ նա կու դիւահարի և կու խեւնայ, կամ կու առնուի» կամ կգարկվի:

Հիշենք այստեղ, որ հմայության, դյութության և կախարդության գործողությունները նշանակում է հեթեթանք («հմայելու հնարք») բառը, առավել ևս՝ բժժանք կամ բժժագործություն բառերը, ինչպես մեր Շնորհալի հայրն է անվանում սամոսատցիներին ուղղված թղթի մեջ: Բառի արմատն է բժիկ-ը, և սրան էլ՝ բիժ-ը, գուցե լծորդ է և բույժ-ը, որից՝ բժշկություն-ը, որովհետև այս տեսակ հմայությունների մի նպատակն էլ բժշկելն էր, այսինքն՝ բժշկությանը հավատացնելը, որ շատ այլ տեսակի հմայությունների էլ պատճառ է, և ըստ Պլինիոսի (XXX, 1)՝ հմայությունների և խտրությունների բոլոր տեսակները ծագել են բժշկական դիտողություններից և պատվերներից: Այս առումով՝ հմայությունների հատուկ տեսակներ են մարդկանց կամ մարդու մարմնի վրա

եղածը, սովորաբար մասերի շարժումները որևէ ձևով գննելով արվողները: Այս է մարմնախաղ կամ մարմնի խաղալ կոչվածը, որի մասին կան ծավալուն գրվաշ և թարգմանված ձեռագիր ու տպագիր սնոտի բաներ, որոնց մեջ եթե պիտանի մի բան կա, մարդակագնությանը վերաբերող բառերն են: Հմայությունները կոչվում են նաև առանձին անուններով՝ ըստ մարմնի գլխավոր մասերի, ինչպես՝ ակնախաղ: Այսպիսի սնոտիքները հիշատակում է նաև մեր հին Եզնիկ վարդապետը . «Յորժամ Ակն խաղայցէ բնական ազդեցութեամբ, վասն գնորորգ որ տեսանելոյ լինի՝ ասեն՝ նշանակ, որք այն ստէպ միտ դնեն: Յորժամ յերանս կամ յայլ անդամս միս խաղայցէ, նշանակ հեծանելոյ ուրուք է, ասեն, կամ հանդերձս ազնիւս ազանելոյ, կամ սիրելոյն պատահելոյ, կամ գան ըմպելոյ: Նոյնպէս և յորժամ Ոտն կծիցէ՝ կամ Ձեռն, մին ասեն ճանապարհի գնալոյ նշանակ էկամ Անձրեի, և միսն՝ առնլոյ ինչ յումնքէ կամ տալոյ: Նոյնպէս և ՓՆչելն և Լեզուին կծել, և Ունկանն հարկանել, և Ըմբանին կծել (կոկորդ — Դ . Ա .), ոչ թէ յԱյտոյ իմնքէ լինի, այլ ի բնական ազդեցութենէ անտի: — Եւ յօրանջելն և ձգտիլն՝ ոչ ի դիւէ լինի, այլ ի մեղկութենէն և ի թուլութենէ մարմնոյ . . . և ոչ փնջելն՝ ի հրեշտակէ, այլ կամ ի ցրտոյ կամ վասն այլ իրիք բնական ազդեցութեան: Նա և յՈգոցն հանել՝ երբեմն յիշատակաւ լինի և երբեմն առանց յիշելոյ գորք»:

Մարմնախաղի նման կարող ենք մարմնակապ կոչել պարզապես կապ ասվածը, որը, ըստ համողների, մարմնի որևէ մասի շարժման արգելումը կամ արձակումն է: Եվ սա էլ, ըստ մասերի, ունի հատուկ անուններ, ինչպես՝ քնակապ՝ քնի մեջ թնրեցնելը . իբրև բացատրություն՝ «նոր փեսայ կապել», որը մեկ այլ տգեղ բառով էլ է կոչվել, ինչպես նրա արձակման գրվածքի մեջ . «Հաւքալն նստեալ ի յանհուր և յանջուր և յանեղեմն դաշտին, լայր գերդ գայրի և ողբայր զինչ զգերի, և ձայն ածէր զինչ զանեբայր քոյր: — Հրամայեաց տէրն . . . թէ, Հաւքալ, է՞ր ես նստել ի յանհուր ի յանջուր ի յանեղեն դաշտին . է՞ր կու լաս գերդ գայրի և կ՝ողբաս գերդ զգերի, և ձայն ածես զինչ զանեղբայր քոյր: — Հաւքալն արար պատասխանի, թէ ի՞նչ ցեղ չի նստիմ ի յանուր ի յանջուր և յանեղեմն դաշտին . ի՞նչ ցեղ չիլամ գերդ այրի և չողբամ գերդ զգերի և ձայն ածեմ գերդ անեղբայր քոյր/ երբ չիծնանին իմ յղիքն իմ երրնճնիքն, և չի արձակեցան իմ գոգարքելքն: — Նա հրամայեաց տէրն . . . թէ, մի՛ նստել ի յանհուր ի յանջուր և յանեղեմն դաշտին . և մի՛ լար գերդ այրի, և մի՛ ողբար երդ

զգերի, և ձայն ածել զերդ անեղբայր քոյր: Քո յղիքն ծնանեցան, և քո երբնճնիքն յղեցան, և արձակեցան քո գոգարգելքն: — Արձակեցաւ երկինք և արձակեացւ երկիր . և արձակեցաւ ծառայն Աստուծոյ այս անուն» և այլն:

Լեզվակապը մեկի լեզուն հմայելով համրացնելը կամ արձակելն է: Հմայողն էլ անվանվում էր չար լեզու: Արձակման համար սնտի աղոթքներ ու խոսքեր գտնվում են՝ գրված աղթարական գրքերում և առանձին թղթերի և ծրարների վրա, որոնք կոչվում են պահպանակներ և գրապանակներ, ինչը կհիշատակենք հետագա շարադրանքում . օրինակ . «Գայր երկինքն երկնաւորօքն, և գայր երկիր երկրաւորօքս . կու առնուր ի հրոյն սուր և ի սրոյ հուր . և դնեն ի ստորոտս բանք բերանոյն ամենայն չարկամաց և չարախօսաց, Հայի և Տաճկի և ամենայն միլարի, թէ չկարեն խօսիլ . . . Կարկեսցին բերանք թշնամեաց և լեզուք չարախօսաց, անուամբն Աստուծոյ» և այլն:

Լեզվակապից առավել տարածված է աչքակապը, որ կոչվում է նաև աշխուփ և շատ է հիշատակվում . ըստ գրքերի՝ հաշաղանք, ըստ ռամիկների՝ աչքիլել՝ թշնամությամբ կամ ծուռ նախանձով մեկին, մանավանդ երեխաներին նայել, ինչի մասին մինչև այժմ էլ խոսվում է շատ ազգերի, նաև մեր մեջ, և դրա դարման սնտի հնարքները հայնի են: Հմայողը կամ ծուռ նայողը կոչվում է չարակն, որի դեմ էլ կան շատ սնտի գրվածքներ: Օրինակ . «Անուամբն անեղին Աստուծոյ . գայր Չարակն, և որոտայր իբրեւ գամպ և գառիծն, և գալարէր իբրեւ զօճ . տեսեալ գնա և ասէ . Ռ՛ր երթաս, պիղծ անիծեալ: Ասէ Չարակն . Երթամ գիրեացն գործն խափանեն . զեզն՝ ի լուծէն, զկովն ի կրթէն, գմաքին ի կաթէն, գաղիկ մանուկն՝ հալեն, գողայն՝ ի մօր գիրկն չարչարեն և մասեն: Ասէ ողորմութեան հրեշտակն . Կապեն զքեզ կաթամբ Ս . Կուսին և ամենագօր խաչին Քրիստոսի, չորեքկերպեան արոճովն և չորս գլուխ աւետարանան, չորս տարերան, չորս կողմն աշխարհիս, չորս գետովն, տասն մասամբ արարածովս, որ ոչ մերձենաս ի ծառայս Աստուծոյ»:

Ավելի զվարճալին . «Չարակն՝ ի չար փուշն . չար փուշն ի բարկ կրակն . բարկ կրակն՝ ի քարն . քարն՝ ի յանյատակ ծովն . ամենայն չար աչք և չար լեզուաւ չար խորհուրդ և չար զգայարանքն՝ պատառի և խաւար դառնայ ի դիմաց

Ծառայիս Աստուծոյ»:

Մեր պատմության մեջ առաջին չարակն կարող ենք կոչել Երվանդին, որին ուրիշ տեղում էլ ենք հիշատակել . «Ըստ հմայից դժնեայ գոլով հայեցուածով, վասն որոյ ընդ այգանալ աշալրջացն՝ սովորութիւն ունել սպասատրացն արքունի վէսս որձաքարեայս ունել ընդդէմ Երուանդայ, և ի հայեցուածոցն դժնէութենէ՝ ասեն պայթել որձաքար վիմացն»:

Մարմնի գննությամբ հմայությունների կարգում կարելի է համարել նաև թիզ բանալը կամ թիզ չափելը, ինչպես հիմա էլ են անում շաղակրատ հմայողները, որոնք, ավի գծերը քննելով և նկատի առնելով դրանց միմյանցից հեռու կամ մոտիկ, ավելի կամ պակաս լինելը, սուտումուտ գուշակություններ են հարմարեցնում: Հնայելու մեկ այլ կերպը ձեռքով և շարժումով հմայությունն է՝ ձեռնածությունը, որը գործելը կոչվում է ձեռն ածել, գործողը՝ ձեռնածու, որը սովորաբար երեխաների վրա ձեռքերով պես-պես շարժումներ է անում՝ շոշափելով կամ ոչ՝ իբր նրանց հաջողության կամ բուժվելու համար: Նույնը և ավելին հիշում է Ալավկի որդին . «Այլ և Ձեռնածութիւն առնեն մանկաց տղայոց իւրեանց . ասեն ոչ լինել ցաւ ի մարմինս նոցա: Այլ և թքով բերանոյ իւրեանց ձեռամբ մարձեն գայնոսիկ . ասեն թէ յաշաղկոտէ հիւանդացեալ է, և մի՛ աոցէ դարձեալ յաշաղումն: Այլ և պառաւունք անօրէնք յօրանջեն և ձկտումն առնեն գիւանդացեալ մանկամբն»:

Հաշաղանքի և ձեռնածության մի տեսակ հմայություն է նաև փաթերակելը, որ ունի պես-պես գրվող անուն՝ փայթերակել, փայթերակ առնել, փայթերակ գցել, բայց ինչ կերպ անելը որոշակիորեն հայտնի չէ: Բանի որ հմայական նյութերի մեջ փաթեթանք էլ է հիշատակվում, ենթադրվում է, որ փաթերակելն էլ փաթաթելով է արվում, բայց ոչ միայն դրանով: Հիշատակվում է նաև մանուկներին փաթերակելը, որ հայտնի է դարձնում ձեռնածության նման լինելը: Աղթարքներում հիշատակվում է նաև «փաթերակել ի բարձր տեղույշշշ, ինչը ցույց է տալիս իբր վախեցնելով, բայց անվնաս պահելով վերից վար գլորելը, ինչպես անում են աճալարարները նաև այժմ: Նույն գրքերում հիշատակվում է նաև փաթերակոտ օր՝ «վնասակար» նշանակությամբ, որ բուն փաթերակի իմաստը ընդարձակում է և ցույց է տալիս միշտ վտանգավոր մի բան անելը և

վտանգից հեռու պահելը:

Նյութախառն հմայությանը կարող է վերաբերել նաև խոտ հանելը, որ գիր առնելու և ձեռն ածելու հետ հիշատակված է խրատական մի գրվածքում և թվում է խաբեական բժշկությանը խոտեր փնտրել կամ համելյ խոտերով, մանավանդ հրաշալի բույսերով, որոնք հիշատակեցինք բնապաշտության մասին խոսելիք: Այսպիսի մի բան է գրում նաև Ալավկի որդին . «Ի բացուստ արմատս բուսոց հատանեն, և լիցս կապեն ի ծառս տանձոյ և յայլ թուփ որ լինի գտնեկան, և ասեն՝ թէ դեղ է ջերմնոտի»:

Հիշատակվում է նաև ագբնագողը, որ կարծվում է մի տեսակ աճալարար հմայող՝ դերձանը կամ թելերը իրար հետ խճճելով և ապա անշփոթ ու անխառնակ քաշելով: Գուցե այս բառը նշանակում է նաև մակ այլ խարդախություն:

Ռամը կամ ռագմարկությունը ևս կիսով չափ աճալարարի, կիսով չափ հաշվով խաղի գործ է: Ռագմարկը իբր դյութական գավագանով հարվածում է հասարակ իրերի կամ հատուկ ձևով շինված խաղալիքի գնդակների նման բաների և դրանք կա՛ն անհետացնում է, կա՛ն հանկարծ տեղափոխում: Բայց նրա գլխավոր գործը յետ (նոքտա) կոչվող այդ փոքրիկ գնդակների դիրքը և թիվը որոշելն է, մի աստղացույցի վրա մոլորակների և մի քանի այլ աստղերի դիրքին հարմարեցնելը և պես-պես գուշակություններ անելը: Եվ սրանց՝ իբրև ստույգ գիտության վերաբերյալ ծավալուն գիրք էլ է գրված՝ բաժանված 16 գլուխների կամ տների, այսինքն՝ աստղատների:

Գուշակություններ

Ինքն իրեն ճանաչելուց հետո մարդու ամենակարևոր գիտելիքը իր հանդերձյալ կամ ապագա կյանքն է: Եվ եթե հանդերձյալ կամ երկրորդ կյանքի նկատմամբ հաստատ հավատք էլ ունի, ներկայումս էլ երբեմն կամենում է իմանալ վերջին հանդիպելիքը կամ մի դիպվածի ինչպես կատարվելը կամ որևէ հոգս պատճառող կամ փափագած մի բանի հաջողվելը կամ չհաջողվելը ու ճանաչելով, որ դա իր բնական խելքից և կարողությունից վեր է՝ որևէ կերպով ապագան իմանալու համար դիմում է գերագույն գիտելիք ունեցողի կամ առավել ևս՝ գերագույն էակի և նրա պաշտամունքավարների կամ կարծեցյալ

հնարագետների: Այս փափագը և զգացումը ընդհանուր են բոլոր ազգերի ու բոլոր կրոնների մեջ: Ճշմարիտ կրոններում մանավանդ հին, շատ անգամ հայտնապես եղել են աստվածային ներշնչանքով այդպիսի գերմարդկային գիտություններ կամ հայտնություններ՝ պես-պես օրինակներով, ինչը Մ. գրքի պատմածներն իմացողներին ծանոթ է, և այստեղ բացատրելը՝ մեզ համար ավելորդ: Բայց միայն հիշեցնենք, որ ինչը ճշմարիտ կրոնում Աստծու ներշնչումով էր լինում, սուտ կրոններին հետևողներն էլ ուզում էին անել իրենց կարծեցյալ չաստվածների, իրենց քուրմերի, մոգերի կամ աստվածատես համարված անձանց ձեռքով: Ճշմարիտ կրոններում Աստծու հատուկ շնորհով այսպիսի բաներ իմացողները կոչվում էին պայծառատեսա կամ մարգարե: Ինչպես այդ կրոնների բոլոր հանգամանքներին հեթանոսներն էլ մոլորությամբ, խարդախությամբ և կեղծիքով են ուզել նմանվել կամ խաբել միմյանց, այդպես էլ բոլոր ազգերի ու կրոնների մեջ եղել են մարգարե կամ գուշակող կարծված հատուկ անձինք, որոնք կոչվում են այլևայլ անուններով՝ իրենց գուշակած բանի կամ գուշակելու կերպի համեմատ, որ արդեն հիշատակվեցին պես-պես հմայությունների մասին գրածովս: Բայց այստեղ կամենում են դարձյալ հիշատակել լինելիք բաները կանխավ ամեն տեսակ աստղներին, ինչը սովորաբար կոչվում է գուշակություն և հատկապես մարգարեություն:

Գուշակ բառի նվագագույն մասնեկը ցույց է տալիս գուշ կամ գուշ արմատը, որ գրքերում առանձին չի գտնվում՝ բացի գուշ ըղձական մի մակբայից և զգուշ բառից, որին հոմանիշ է: Իսկ մարգարե բառը մեր լեզվում շատ հետաքննելի է, որովհետև նմանություն չունի հույների ու մնացած բոլոր արևմտյանների գործածած՝ նույնը նշանակող բառին՝ Προφήτης, propheta, որ նշանակում է «կանխասաց», այսինքն՝ դեռ չեղած մի բանը կանխավ ասող: Իսկ նաքի եբրայերեն բառը նշանակում է «աստվածագղեցիկ՝ Աստծուց ներշնչված», այլ բառով էլ՝ ռոեհ՝ «պայծառատես»: Արդ, եթե մեր բառը այլ լեզվի հետ նույնը չէ (ինչպես կարծում են), նշանակում է՝ սա ոչ միայն հատուկ է իրեն, այլև հին է և քրիստոնեությունից առաջ եղած, և դրանով նկատի են ունեցել ուրիշ հեթանոսների գուշակների, կանխասացների պես մեկին (Divinus, Vates): Ջուգադիպությամբ կամ մեզ անծանոթ ինչ-որ ստուգաբանությամբ մարգարե բառը թե՛ հնչումով և թե՛ իմաստով նմանվում է միայն հռոմեացիների Mercurius-ին, որ, ըստ հույների, Հերմես չաստվածն է, որը համարվում էր թե՛

գուշակությունների և պատգամախոսության և թե՛ վաճառականության (հայերի մի հատուկ ձգտման), արվեստների, գիտության, ճարտասանության չաստված, ինչպես նաև եգիպտացիների Եռամեծ կոչվածն է՝ մեծագույն չաստվածի՝ Օսիրիսի խորհրդականը:

Մեր հին նախահայրերը ինչ էին համարում մարգարեին, և ինչպես էին սրանք գուշակում՝ չենք կարող ստույգ իմանալ, մինչ քառի ծագումն ու ծուծն էլ չգիտենանք: Ինչպես էլ լինի, հարկ է, որ ինքը՝ մարգարեն, որ ուրիշներին բան էր հայտնում, իմացող լիներ: Այդ պատճառով է կոչվում գետ՝ ուղիտեցող», նաև գիտնական՝ ըստ հույների՝ γήρυφστ, ըստ հռոմեացիների՝ Sciolus: Տգետները նրանց էին հարցնում, նրանք էլ ձևացնում էին, թե հարցնում են իրենց չաստվածներին: Այս պատճառով էլ կոչվեցին հարցուկներ (հունարեն՝ Μῆτις, լատիներեն՝ Hariolus, Vates): Շատ անգամ հարցուկ էին կոչվում նաև այն կարծեցյալ չաստվածները և նրանց տեղը (եթե տեսանելի պատկեր չունեին): Եվ ինչպես քրիստոնյաներն էին դիմում ուխտատեղիներին, նույն կերպ էլ հեթանոսներն էին դիմում իրենց խնդիրները ստուգելու համար: Եվ շատ հոշակ էր ունենում այն վայրը, որտեղ առավել ստույգ և հաջող պատասխան ու պատգամ էին ստանում, ինչպես հույների Դելփիքը, Դոդոնը: Այստեղ պատգամատուն Արամազդն էր, այնտեղ՝ Ապոլոնը, որի հարցուկները պյութիա անվանված կանայք էին, իսկ հանդեսներն էլ կոչվում էին պյութիական, պատգամախոս ոգիները՝ պյութոններ, մեծ պատգամատուն (Ապոլոնը)՝ Պյութիոս: (Արդյոք մեր հին հայերի հիշած Բուք պաշտոնատեղին էլ այս անվանը, նմանությունից գատ, առնչություն ունի): Կամ նրանց գլխավոր պատգամախոսը Տիր չաստվածը չէր, ինչպես հիշատակել ենք՝ ըստ մեր գրվածքի կարգի:

Խաբեբա պյութիաները, հարցուկները և քուրմերը իրենց մոտ եկողներին հավատացնելու համար շատ անգամ վախեցնելու կերպար էին համարում՝ ձայներով, որոտընդոստ շարժումներով և կերպարանքները այլլեայելով, փրփրելով, թապլտկելով և այլն, ինչպես նրանց մասին գրում են հույներն ու հռոմեացիները: Մենք էլ նույնպիսի երևույթներ նշմարեցինք Բուքում և Պաշատույզում: Անշուշտ, այլ կողմերում էլ էր այսպես, և թեև ոչ այնքան բացահայտ և ոչ շատ ահավոր կերպով և մասմաբ՝ խաբեբաները նույնն են արել

իրենց հավատացողներին նաև քրիստոնեության դարերում՝ ընդհուպ մինչև վերջին դարերը (Հայաստանում գուցե այժմ էլ գտնվում են այլոթիանման անպիտան պառավներ, որոնք այսահարների ու լուսնոտների պես գետնին են ընկնում ու քաշքշվում և կոչվում են ընկնավոր կամ ընկվոր: Այսպիսի անշնորհք և իրենց սեռին շատ անվայել գործ հին ազգերի ու օտար ազգերի կանանց մեջ էլ է հաճախ լինում: Շատ անգամ և՛ հարցնողը, և՛ հարցվողը կանայք են: Հարցուկ տղամարդկանց մի տեղ ցույց տվեցինք քաջքարի մասին խոսելիս՝ վիրահայոց սահմանի մոտ Երվանդի հաստատած Քաջատունը հիշելով: Հիշեցինք նաև, որ հարցուկն էլ կոչվում էր քաջքերի գիտուն):

Եթե որևէ մեկը մեր երկրի կողմերում կամենա ավելի հին մարգարե փնտրել, ավանդությունը կարող է հիշեցնել պյուռոսյան սիբիլային, որին ոմանք անվանում են հայկական սիբիլա, իսկ ոմանք էլ սիբիլա մարգարեուհիներից առաջինն են համարում Հաբեթի կոնջը:

Խաբեությանն ու ստությանը չափ ու սահման չկա: Բարի մի բան չիմացողը և անել չկարողացողը կարող է շատ ստեր հնարել: Ուրեմն ձևացած և հավատի արժանացած ստությունների և նրանց պաշտամունքավարների, այսինքն՝ գուշակների և հարցուկների շատ տեսակներ էլ կարող էին լինել:

Մեր նախնի ընտիր գրիչներն ու թարգմանիչները, կամ իրենց բնատուր ճոխաբանությամբ, կամ իրենց հնագույն նախնիների պես-պես աղանդները և մոլորությունները գիտենալով, դրանք կոչել են տեսակ-տեսակ անուններով: Ըստ մեր թարգմանիչների՝ Եսայի մարգարեն, իր ազգին հանդիմանությամբ խրատելով, ասել է (Ը, 19) . «Եթե ասիցեն ցճեզ, Խնդրեցէք զՎհուկս և զԳետնակոչս և զՉրախօսս և զՈրովայնակոչս, ոչ իբրեւ զազգ որ յԱստծոյ իւրմէ խնդրիցէ . զի՞նչ պնդրիցեն վասն կենդանեաց՝ ի մեռելոց անտի»: Լատիներեն ասված է միայն՝ «այլոթոններ ու հարցուկներ, որոնք իրենց հմայության ժամանակ ճշում են» (Quaerite a Pythonibus et a Divinis, qui strident in incantationibus suis), մեր ունեցած հունարեն բնագրում՝ որովայնախոսներ, գետնակոչներ, նանրախոսներ, որոնք որովայնից գոչում են: Մեր Գևորգ Սկևռացին՝ Եսայու, Ոսկեբերանի և այլոց հավաքաբան մեկնիչը, հարցնում է . «Զի՞նչ է Վհուկ . դև իմն չար, որ յորովայնէ կանանց խօսի, և նոր իրօքն ջանայ

հաւատալի առնել զխաբէութիւնն . . . և տգէտք հաւատան թէ ճշմարիտ խօսի .
յայսմանէ և Գետնակոչաց արուեստն հաւատալի թոյի . և Զրախօսացն՝ ընդ այր
խօսողացն՝ որ յորովայնէն բարբառին: Իսկ Ակիդաս (Ս . գրքի հին թարգմիանչ
— Ղ . Ա .) գՀաւագետս ասէ փոխանակ վիկաց . իսկ Սիմաքոս՝ գԳետս՝ որք
ճճուիցեն . և Թէոդիտոն՝ գԿանխագէտս ձագացեալս, այսինքն՝ ձագուց պէս
ճոռողեալս (կամ ճրւճրւեալ — Ղ . Ա .) . թոյի թէ և այս գՄեռելահարցուկսն
նշանակէ, զի նոր բարբառովն զարմացուցեն Դերք իբրեւ զհաս . զոր
Եօթանասունքն՝ Զրախօս ասացին»:

Նույն բանը իր ուսուցչի (Հովհան Որոտնեցոյ) գրքի մեկնության մեջ գրում է
Գրիգոր Տաթևացին .

«Ոմանք ասեն՝ թէ Վիուկն Հարցողքն են, որք լինէին պաշտօնեայք կոոցն, և ի
նորցանէ՝ այսինքն ի կոոցն՝ հարցանէին զլինելեացն: Գետնակոչն այն է՝ որ ի
ներքոյ կոոցն կամ ի ներքոյ ծառոցն ծածուկ լինէր գետին, և յայնմանէ խօսէր
դէմն . որպէս յորժամ եկն Աղեքսանդր թագաւոր ի մեհեանն արեգականն և
յուսնին, և եհարց ի Գետնակոչէն: Իսկ Զրախօսն՝ ընդվայրախօսն է որպէս
Գարընկէցքն: Իսկ Որովայնակոչն՝ այն է՝ յորժամ սպանանեն զարջառ կամ
գոչխար, ի սիրտն և ի թոքն և յայլսն՝ դիւթեն զշարժմունս նոցա: Դարձեալ վիուկ
այն է՝ որ չար դերք ի կանայս մտանեն և խօսին ընդ որովայնս նոցա: Իսկ այլ
թարգմանք փոխանակ վրիկացն՝ գՀաւագէտն են գրեալ . այսինքն, որք զձայնս
ձագուցն և ագռաւուց և զայլոցն դիւթեն . . . Եւ որովայնակոչն՝ որ դէմն մտանէ ի
մեռեալն, և նովաւ ընդ վայր սուտ բարբառէր»:

Ապագան իմանալ անցկացողների փափագին նայելով, որ մեր լեզվով իդձ էլ է
անվանվում՝ գուշակողներն էլ իդձեր և ըղձապատումներ են կոչվել, իսկ
արածներն ու ասածները՝ ըղձություն: Եվ բառից ենթադրվում է, որ բարի կամ
հաջող բաների գուշակություններ էին: Սակայն թե՛ Ս . գրքի թարգմանության մեջ
և թե՛ մեր վարդապետների հեղինակած գրվածքներում ամեն տեսակի
հմայությունների ու գուշակությունների փոխարեն էլ այդ բառն է գործածվել .

«Կոչեցին այլազգիքն զքուրմսն և զիդձսն՝ զգէտս իւրեանց» (Ա . Թագավորաց, Զ,
2): Դողոնի հարցուկի մասին Եվսեբիոսի թարգմանության մեջ ասվում է .

«Դողովնէասաւ ըղձաւ վարէին Յոյնք»: Մագիստրոսը Սավուդի ու Սամուելի

պատմության մեջ իր սովորական ճոխաբանությամբ ասում է . «Իդձք Կիսոյ հմայից դիթութեան յարուցանեն գՍամուէլ»։ Նմանապէս և Նարեկացին աղոթքում (ՀԵ) եկեղեցու մասին գրում է . «Օտարութիւն է ամենայնի դիցն դրօշելոց . . . քակտումն է յայտնապէս Ուրուականց Ըղձիցն անտառաց . . . Խորտակումն է համայն դիւապատիր Յոռթիցն արձանաց»։ Վերջին երկու խոսքերը ակնարկում են բնապաշտությունը։ Հետին դարերի գրողներից Թովմա Մեծոփեցին իղձ-ը ստուգաբանում է «աղոթարան»՝ այն իմաստով, ինչպէս հիշատակվեց ջուր աղոթելը։

Հեթանոսների համար ընդհանրապէս շատ փափագելի գուշակությունը լինելիքը իրենց երագներում փնտրելն էր՝ սկսած ինքն իրեն աշխարհի տեր կարծող Նաբուգոդոնոսորից մինչև փարավոնի բանտարկյալ ներքինին ու մինչև հետին ռամիկը։

Տիր դիքի մասին խոսելիքս հիշատակեցինք նրա Երագմուն ու Երագացոյց մեհյանն ու դրա ավերվելը։ Եթե հայոց այլ երկրներում այդպիսի մեհյաններ չկային էլ, ապա երագագետները շատ էին։ Ավելի շատ էին երագներին հավատացողները կամ խաբվողները։ Դրանց շատ լինելը իմացվում է նաև նույնիսկ բառերի պես-պէս գուգադրվելուց . երևույթը կոչվում է երագահանություն, երագադյութություն, երագամեկնություն, երագատու ձեռնածություն, երագահմա լինել գուշակողը կամ հմայողը՝ երագագետ, երագադատ, երագադյութ, երագահան, երագահմա, երագացոյց, երագընդհան . վերջին երկու բառերը կարդացինք Ագաթանգեղոսի մոտ։

Երագագետները ոչ միայն խաբող էին, այլև երբեմն իրենք էլ էին խաբված։ Շատ անգամ այսպէս է հասկացվում մի գրողի («Ոսկեփորիկ»-ում) ասածից . «Երագահան՝ որ ի գիշերի տեսանէ գդես և մարգարէութիւն պատմէ՝ զի պատրաստեսցի»։ Մի տեղ հիշեցինք մեր աշխարհակալ Տիգրանի դյուրահավատությունը, որ Նաբուգոդոնոսորի պէս դիմում էր պես-պէս հմայողների։ Պատճառը մի երագ էր, որում կարծում էր, թե ընդարձակ դաշտում ոսկի է ցանում։ Երագահանները ինչպէս մեկնաբանեցին՝ չգիտեմ, բայց ստույգ այն է, որ Լուկուլիոսը ու Պոմպեոսը ժողովեցին նրա ցանածները, և ինքը՝ Տիգրանը, նրանց գորավարներին ու գորքին միլիոններ պարգևեց։ Հոռոմ

Տիրգանի ու նրա քեռայր Միհրդատի գանձերով գուցե ավելի հարստացավ, քան այլ աշխարհների ավարներով, որովհետև նրանցից առաջ սրանք՝ Տիգրանն ու Միհրդատն էին ավերել ու ավարառել արևմտյան և հյուսիսային Ասիան, ինչպես իրենց հայրն ու աները՝ Արտաշեսը՝ Հունաստանը, որի նման երկուսն էլ՝ մեկը ինքնասպանության պահին, մյուսը հաղթվելուց և տիրած երկրները ետ տալուց հետո, կարող էին նրա պես հառաչել . «Աւա՛ղ փառացս անցաւորի»։ Այս խորխտ և իր կառքերին թագավորներ լծող թագավորաց թագավորը (Տիգրանը) չգիտեմ ո՛ր հին պատմիչի ավանդությանը մի անգամ էլ իր որդու՝ բժիշկների չբուժված հիվանդության պատճառով դարձյալ դիմեց հմայողներին ու գուշակողներին։ Վերջիններս, ըստ պատգամախոսների սովորության, մութ ու երկդիմի խոսքերով ասացին . «Բժիշկներէ յոյս չկայ . այլ թէ լուսացուի տաք տաք առանց թրջուելու՝ կու բժրշկուի»։ Այս պատգամը հասկանալու համար էլ նոր գուշակության կարիք կար։ Տիգրանը, մտածելով, որ տաք լինի ու չթրջվի, որդուն տաք մորթիով փաթաթել և այդպես լվանալ տվեց։ Սակայն օգուտ չեղավ։ Հետո կանգնեցրեց արեգակի տաք շողերի ներքո և վրան լցնել տվեց տաքացրած ավազ . այսպես բժշկվեց։ Գեղեցիկ գյուտ, որին նման համարելով ուրիշ շատ հին հեղինակների պատմածները և խաբեբաներից դյուրահավատների խնդրածները, հեռանալով մեր ոճից՝ հաճո համարեցինք հիշելը՝ միաժամանակ նաև որպես հավաստիք, բայց ոչ պարծելի, այլ պախարակելի հավաստիք մեր ազգակիցների՝ երագային բաների մասին գրախոսության գրալրության։ Դրա ուրիշ իրական հավաստիք են նաև ձեռագիր ու տպագիր երագահանները, որոնք համարվել են այնքան կարևոր ու պիտանի, որ տպագրվել են 16-րդ դարի սկզբին (Վենետիկում)՝ թերևս հայերեն բոլոր գրքերից առաջ։ Իսկ ձեռագրերը ավելի ընդարձակ են, և մոտ երկու թերթ թարգմանված է արաբերենից ռամկորենի 1222 թ . Անեցի Առաքել աբեղայի կողմից (Չեչկանց Մխիթար Շիրակվանեցու օգնությամբ) . արաբ հեղինակները կոչվում են Խալավիսան և Սուլթան, իսկ գրքի մասին ասում են . «Թուփառմուլք է անուն գրիս, որ թարգմանի Աղէկախօս, և ճշմարիտ վիճակն և աղէկ . . . 56 ցեղ երագ է, ու ամենուն մեկնութիւնն գրած է ի յայս գիրքս, բարի երագն ու չարն, և զարմենայն մարդու, որ ինչ գալու է»։

Մեզ հայտնի անեցի գրիքնեչից ու գրվածքներից սա վերջինն է և բացի մի քանի բառից՝ պիտանիությամբ էլ է վերջինը։ Այս գրքի՝ հաջորդ դարերի օրինակողները Առաքելի լեզուն հարմարեցրել են իրենց ժամանակին ու տեղին

կամ բառերը պարզեցրել են ավելի կամ պակաս փոփոխություններով: Կան նաև բառգրքերի կարգով բաժանված համառոտ երազահաններ՝ շատ անգամ տպագրված տոմարների հետ՝ իբրև եղանակների գուշակության մաս, դրանց հետ՝ նաև ոմն Իգնատիոսի իրենց արժանի «Մարմնախաղաց»-ը, լուսատուների հայտնվելու, խավարման, շրջանի օրերի և այլ գուշակությունները՝ Դանիելի անվամբ, և տեսակ-տեսակ աղթարքներ կամ ախտարքներ, ինչը պարզապես նշանակում է «աստղագիտություն» կամ «աստղերի գուշակություն», բայց նույն անունով իմացվում են նաև սնտի բժշկական բաներ և նուսխաներ, որոնց հեղինակ է համարվում Ճալիանոսը, այսինքն՝ Գալենոս հին հույն խելամիտ բժիշկը, ըստ ոմանց էլ՝ ոմն կախարդ Կապրիանոս՝ իբրև . Հուստիանների վարքի մեջ հիշատակված Կիպրիանոսը:

Այսպիսի գրվածքները կամ մեկ առանձին հիվանդության մի դարմանի մասին գրվածքները, որ շատ են, դրանց սուտ գործությանը հավատացողների՝ իրենց ծոցում կամ գրպանում կրելու պատճառով կոչվում են նաև գրապանակներ, պահարաններ, պահապանակներ՝ իբրև հիվանդություններից և պատահարներից պահողներ, որի համար նաև՝ գիր պահպանության կամ օգնականության կամ միայն գիր, որը գրելն էլ կոչվում է գիր հանել կամ գիր առնել, և մեկը է՛լ ավելի լավ կոչվում է «այլախոս թուղթ»: Մանդակունին զգուշացնում է՝ ասելով . «Պահարանք ի Սիբնկոնք ի կռապաշտութիւն տանին»: Երկրորդ բառը հունարեն ΥΧΒΙΟΥΗ3 բառից է և նշանակում է «մանր նշխարի տուփիկներ», որոնց մեջ դնում էին պահպանիչ նյութերը կամ գրերը, և որոնք փոքր լինելու պատճառով, ըստ Մանդակունու խոսքի, «կապէին ի ձեռին և ի յակին և ի պարանոցի»: Այսպիսի փոքր բաները, տուփով լինեն, թե քսակի մեջ և թե այլ կերպ, կոչվում են հմայեկներ, որը նշանակում է «հմայելու բան»: Երկար գրվածքը սովորաբար գրվում է նեղ և իրար կպցրած թղթերի կամ մագաղաթի վրա՝ մինչև 10, 20, 30 և ավելի չափ (մետր) երկարությամբ: Գրվածքները մասամբ Ս . գրքի և օրինավոր աղոթքների խոսքեր են, մասամբ էլ՝ վերոհիշյալի նման ավեղցփեղ: Շատերի վրա մեջընդմեջ նկարված են տերունական և ծանոթագույն սրբերի պատկերներ (Լուսավորիչ, ս . Սարգիս, ս . Գևորգ և այլն) ընդդեմ պես-պես հիվանդությունների, պատահարների և վտանգների կամ վնասակար կենդանիների: Օրինակ . «Երդմնեցուցանեն զ666 ազգ Օձիցն, զգազանաց, զսողնոց, զեռնոց, որ գեռան ի վերայ երկրի, որք հարկանեն և

տկարացուցանեն գմարդիկ . և երդմնեցուցանեն զ304 ազգ Կորն (կարիճ) . երդմնեցուցանեն զԿորն և զՄուրն և զՓոյլախն և զԿարիճն, և զԿուրն, որ ունի թիւնից սատանայի: Երդմնեցուցանեն զհայր օձիցն և զամենայն զազանաց, զԻժն և զՔարբն» և այլն: Եվ առանց ձանձրանալու՝ հիշատակում է հայերեն և օտար անուններով 30 կամ 40 տեսակ օձ: Գուցե մի մասին էլ գրողն է ստեղծել, ինչպես մանր ճիճուներ, միջատներ, սողուններ էլ: Ընդդէմ պատահարների կամ ի պահպտանություն դրանցից . «Փրկեա զծառայս քո, և ամրաժաժուկ աջովդ քո պահեա զսա յամենայն որոգայթից երեւելի և աներեւոյթ թշնամոյն, ի սրոյ և ի հրոյ և ի յօդոյ և ի ջրոյ, և ի հեղեղատէ, ի յրնկղմանէ ծովու, ի յորդահոսան գետոց և յաղբիւրէ, և ի բքախեղդ ձիւնէ, ի լեռնատարափ թնդմանէ, ի վիմագլոր և ի թաւալագնաց քարէ . ի յորոտմանէ ամպոց, ի շառափնաթափ կարկրտէ, ի յանկարծակի փայլատակէ և ի հրաբորբոք կրակէ, ի շարժմանէ, ի ցասմանէ և ի պատերազմէ, փրկեա և պահեա» և այլն:

Հայտնի է, որ մեր սուրբ կրօնն էլ բարեպաշտներին ներում է կրելու համար թե՛ որնէ սրբազան բան, ինչպես՝ ավետարանի մի մաս կամ մի քանի խոսք կամ այլ հոգևոր գրվածք, և թե՛ սրբազան նյութեր, ինչպես՝ սուրբերի նշխարներ, ոսկորներ լինեն, թե հանդերձ և այլն, բայց միայն այսպիսիները՝ անխառն սնտոի հմայական բաներին, և ոչ բնավ՝ օտար նյութ, նկար կամ ինքնահնար գրեր, ձևեր, բառեր, անժանոթ ու անէակ անձեր և անուններ, առավել ևս աղտեղի քուրջեր կամ նյութեր՝ լավագույն նյութերի մեջ փաթաթած, որի պատճառով կոչվում են փաթեթայք, հեթեթանք, հանգուցակք և այլն, ինչպես Անձնացյաց կողմերի վերոհիշյալ քարապաշտները և կրակապաշտները (նաև հետագայում) տալիս ու առնում էին թարախաշոր ծրարներ ու փաթեթաններ, և «դեղս ախտականս, առ ի կատարեալ զպղծութիւնս ախտից . . . մարդիկ աշխարհին սովորեալք անդ առ քարին դեգերէին, առնուլ ի չաստուածոցն ծրարս թարախածորս՝ ի պատճառս ախտիցն, որպէս զծրարսն Կիպրիանոսի՝ առ ի պատիր Յուստիանեայ կուսին»:

Սրանց ջնջեցին նախ ս . Բարդուղէմիոսը, ապա Հռիփսիմյանները ու Լուսավորիչը: Բայց ցավալի և ամոթալի է, որ դեռ հետո էլ մնացած լինեն այդպիսի դեղատուներ, ինչպես դրանք կոչվում էին (թեև այս անունով իմացվում են մահացու դեղ տվողները): Ալավկի որդին իր ժամանակի սնահավատներին էլ է հիշատակվում, որոնք հմայեկների վրա խառը գրում էին դևերի, հրեշտակների

ու սրբերի անուններ «և այլ բազում ոգեկորոյս և օտարացուցիչ յԱստուծոյ բանս յօղեն և գրեն ի մագաղաթի, խառն ընդ անուանսն և բանաքաղ լինին յաւետարանէն Քրիստոսի, և ի ներքս խառնեն գրովք, զի կենաց բանին՝ գմահացու բանն յօժարութեամբ առնուցուն . և գայտսիկ գրեալ լի մագաղաթի ծածկեալ, կնքեն տէրունական խաչին . . . և առեալ դնեն ի դրօճի . այլ և կապեն ի բազուկս և ի պարանոցս մանկանց իւրեանց, անասնոց, ձիոց և եզանց և ոչխարաց . և Պահապանս կոչեն գայս»։ Իսկ Մանդակունին դա կոչում է «Ժաժմուկս մտացածին բանից . . . և գանուան, որ ոչ լսի ի պատուիրանս՝ գրածս առնեն, և գանուն Քրիստոսի ընդ նոսին արկանեն, զի գրածն՝ աստուածական համարեսցի»։

Անցյալ դարի կեսին Իգնատիոսի վարդապետ Ջաղատյան Չուղայեցին իր վարքի պատմության մեջ գրել է մի գլուխ՝ «Վասն սովորութեան կանանցն արեւելեան, մնացեալ ի հնոց ժամանակաց յօլենս աշխարհական, բանք առասպելք և ծիծաղելիք», որոնց 44 տեսակ է համարում կարճ բացատրություններով և ավելացնում է, թե կան «այլ ինչ բանս ծիծաղելիք՝ որ ոչ կամեցաք գրել վասն առասպելութեան»։ Մենք էլ, նրան հետևելով, թողնենք և՛ նրա գրածները, և՛ ուրիշ շատերը, որոնցից ավելի գիտեն, գուցե և հնարում են արևելյան կանայք, որովհետև Կիրիանոսը աղթարքներում եղած կամ հաշվվաշ է համարում «6672 աղանդս կանաց և կախարդաց»։ Նմանապես թողնենք այլ ավելի անվնաս, բայց և անօգուտ գրվածքները («Յոթնագրյանք» և «Վեցհազարյակ» կոչվածները) հիշելն ու քննելը . դրանք առանց հասկանալու պահվել ու պատվի են արժանացվել գիտունների ու անգետների կողմից, առավել ևս՝ սնոտի և խտրական «Ուրբաթագիրք»-ը, որ երդվեցնող, առավել ևս՝ սնոտի և խտրական «Ուրբաթագիրքը»-ը, որ երդվեցնող ու պահպանական աղոթքներ և աղճատանք են և որևէ բախտ ճանաչելու կամ գտնելու կախարդական խոսք ու չնչմանք, և որին հետևողները կոչվում են ուրբաթատեսներ և ուրբաթալեզներ։

Աղթարքները ընդհանրապես ախտերի և հիվանդությունների վերաբերյալ (որոնք մեկ անունով կոչվում են գան) այնպես են գրում, կարծես դրանք ինքնական կամ չար ոգիներ լինեն, և սրանց կերպ ու կարծիք են տալիս, ինչպես տեսանք շուտիկի մասին խոսելիս, որի հետ հիշատակվում են՝ գնայուն ու սողուն, կեր, առիքեն, գետնառնուծ, աղվեսակ, ծիրանուկ, խուլիկ, խլուրդ, աչքունք, մագիկ,

դիպուկ, գորտնիկ, խաղողիկ, սևբուշտ, խումրա, խոցտուկ, մարմնագույն և այլն, որոցից շատերը՝ իբրև ցավերի ու ախտերի տեսակներ, հիշատակվում են բժշկարաններում: Բայց աղթարքների լավագույն ասածը սա է. «Չիք ես և ի չիք դառնաս: Դեղ Հիսուս Քրիստոս լինի. ամէն»: